

**ФРАЗЕОЛОГІЯ КРАСНОГО ПИСЬМЕНСТВА
(НА МАТЕРІАЛІ РАННІХ ПРОЗОВИХ ТВОРІВ
Б. АНТОНЕНКА-ДАВИДОВИЧА)**

Н. М. Карікова

Харківський національний економічний університет

Стаття присвячена дослідженню авторської мови Б. Антоненка-Давидовича (його ранніх прозових творів) із погляду віддзеркалення в ній неусталеності та невнормованості фразеологічної ділянки української літературної мови 20-х – поч. 30-х рр. ХХ ст.

Ключові слова: авторська мова Б. Антоненка-Давидовича, фразеологічна ділянка, українська літературна мова 20-х рр. ХХ ст.

Актуальність проблеми. У 20–30-ті рр. ХХ ст. фразеологічна ділянка української літературної мови перебувала у процесі свого усталення, внормування й кодифікації. Підтвердження цього знаходимо в працях українських мовознавців двадцятих років – перших нормалізаторів соборної української літературної мови тієї доби. Так, О. Курило у стилістичному poradniky «Уваги до сучасної української літературної мови» (1920 р.) писала, що "українська народня мова" надзвичайно багата на "фразеологічні звороти", яких "на жаль, ми так мало ще знаємо" [1, с. 9]. І далі: "Ми їх дуже мало знаємо; ми не маємо ... опрацьованої фразеології української мови" ¹ [1, с. 9]. У другому виданні «Уваг...», що побачили світ 1923 р., О. Курило наголосила: "... складня та **фразеологія** є саме те, від чого мова набирає рідного, специфічного духу, чим вона стає одмінна поміж іншими близькими мовами" (виділення наше – Н. К.) [2, с. 7, 9].

За визначенням одного з активних учасників нормалізаторського процесу, М. Гладкого, до фразеології, "крім елементарних синтаксичних сполучень, що виявляються в особливій формі керування дієслів, у конструкціях з прийменником", належать "головне так звані українізми, цеб-то властиві тільки українській мові звороти, образні порівняння, описові вислови, часто цілі речення в вигляді приказок, прислів'їв, приповісток і цитат, що відбивають у собі елементи народнього побуту, ... та правлять за основу для творення

¹ Наприкінці праці О. Курило знову повторює свою думку про брак унормованої фразеології: "... надто бє в очі важкий характер будови зложених реченнів і здебільшого українізована російська фразеологія. Щоб знати українську фразеологію, на яку так багата українська народня мова, треба добре знати народню мову...", що тільки підтверджує важливість цього питання для українського мовознавства 1920-х рр. [1, с. 45].

нових фразеологічних фрагментів у вічно живій і біжучій мовній стихії" [3, с. 39].

Як зазначали мовознавці 20-х років, на сторінках тогочасної української преси, в мові науки, красного письменства, діловій мові та ін. превалювали "здебільшого запозичені з рос. або й польської мови" неправильні, або "незграбні й невдалі звороти на зразок: *у першу чергу, у свою чергу, головним чином, з цією метою, у значній мірі, в цілому, той чи инший, не дивлячись на те, що ... , кидається в вічі, за рахунок, в такий спосіб, ... , подає надії, виносимо щиру подяку, бере на себе роль, відбивається на успіхові справи, заслуговує на цілковите довір'я, не підлягає сумніву, в значній мірі, набирати ширших розмірів, відпускати грошеві засоби та багато інших*", що відбивало невнормований стан української фразеології 1920-х рр. [4, с. 67–68].

Про "гостру потребу на систематизовану фразеологію української ділової мови" писали також В. Підмогильний і Є. Плужник, які 1928 р. вказували на "цілковитий брак не тільки суто ділової української фразеології, а навіть загальної" [5, с. 3].

Отже, в українській літературній мові 1920-х рр. бракувало виробленої і внормованої фразеології, а тому одним із завдань, що стояло перед мовознавцями тієї доби, було "дати повну українську фразеологію, використавши як народній, як і літературний матеріал"² [2, с. 70].

1930 р. з-під пера М. Гладкого вийшла ґрунтовна праця «Мова сучасного українського письменства», де автор проаналізував літературні твори більше ніж чотирьох десятків тогочасних працівників пера. За словами дослідника, його прикро вразила "цілковита неухажливість щодо такого цінного в мові матеріалу, як фразеологія" [8, с. 105]. Розглянувши численні випадки "непоправного" вживання "шабльонових" зворотів, М. Гладкий зауважив, що це "збіднює нашу мову та zarazом і без потреби її ускладнює" [8, с. 83]. На його думку, "фразеологія, перекладена дослівно на іншу мову, є не більше, як "вышедший в тираж билет", що втратив будь-яку вартість на чужій йому органічно території, бо позбувся глибокого коріння своїх питомих мовних асоціацій" [8, с. 96].

² На увагу заслуговує той факт, що О. Курило й сама долучилася до цієї важливої справи: 2-ге видання «Уваг ...» доповнив «Короткий українсько-російський фразеологічний словник», який складався з 591 гасла [2, с. 71–99]. За два роки дослідниця додала нові форми, після чого кількість фразеологічних одиниць стала дорівнювати 658 гаслам [6, с. 193–221]. У зв'язку з цим видається доречним згадати досить змістовну працю М. Мироненка «Українська фразеологія» (1927 р.), на перше видання якої "критика ... в цілому прихильно відгукнулася" [7, с. 3]. Одним із надзвичайно корисних був у цьому довідникові розділ «Російсько-українські фразеологічні звороти з прийменниками». Друге видання 1929 р., перероблене й значно доповнене, загальним обсягом 179 сторінок, за словами автора посібника, вміщувало вже "багато ... фразеологічного матеріалу, що в першому виданні його зовсім не було" [7, с. 3].

Ось який невтішний висновок зробив М. Гладкий у результаті своїх досліджень: "... ми примушені визнати, що це [фразеологія красного письменства] найслабше місце нашої літературної мови" [8, с. 107–108]. І далі: "Емоціональні елементи, заховані в багатенному матеріалі українського фольклору, в народніх приказках, прислів'ях, приповістках, як один із потужних засобів вплинути на читача, підійти якнайближче до його глибоких переживань, – це ще незнана країна для багатьох наших сучасних письменників" [8, с. 107–108].

Мета цієї розвідки – з'ясувати, чи позначилися на авторській мові Б. Антоненка-Давидовича, одного з яскравих представників літературно-мистецького покоління 1920-х рр. в Україні, неусталеність та невнормованість тогочасної фразеологічної царини. Для цього потрібно ретельно дослідити й проаналізувати прозові твори письменника, написані в період від 1923 по 1932 рр. Зазначене питання є **актуальним** для сучасного українського мовознавства, адже всебічне вивчення норми – центрального категорійного поняття мовної культури – завжди становить науковий інтерес як із погляду прескриптивного, так і з погляду дескриптивного. Ґрунтовному вивченню мовної норми присвячені численні праці таких знаних науковців, як Н. Бабич, С. Єрмоленко, І. Кочан, Л. Масенко, О. Муромцева, О. Пономарів, О. Сербенська, Л. Струганець, І. Фаріон, Г. Яворська та ін. Проте наукових розвідок, в яких досліджується віддзеркалення процесу внормування фразеологічної ділянки двадцятих років минулого століття в мові тогочасного красного письменства, у сучасній лінгвістиці, на жаль, бракує.

Проаналізувавши першодруки ранніх прозових творів Б. Антоненка-Давидовича, ми знайшли такі фразеологічні ³ хиби: «*Хіба прийде кому в голову наступати в таку завірюху?..*» [10, с. 67], хоча нормативний «Російсько-український словник» за редакцією А. Кримського та С. Єфремова подавав такий переклад російського фразеологізму *пришло в голову: спало на думку, набігло на думку* [див. РУС ак.]; «*І даремно Стасик ... зо всіх сил переконував його не одмовлятись*» [10, с. 85], проте російська фразеологічна конструкція *изо всех сил* має український відповідник з *усієї сили* [РУС Із.]; «*Час хутко біг*» [10, с. 85], замість нормативної конструкції «*Час минав (спливав) хутко*» [РУС ак.]; «*Наташа бризкала на Копачиху водою, розтирала їй чимось скроні й, нарешті, Копачиха прийшла до свідомості*» [11, с. 37], де російський фразеологізм *приходить в сознание* слід віддавати «поправною» формою *приходить до пам'яті; опритомніти* [РУС

³ Під фразеологізмами ми, услід за Ш. Баллі, розуміємо, по-перше, "фразеологічні групи", тобто словосполучення, елементи якого зберігають відносну самостійність, притому вся група має чітко окреслений контур і сприймається як уже щось "знайоме", звичне, а по-друге, "фразеологічні єдності" – словосполучення, складові частини якого втратили будь-яке самостійне значення [9, с. 90–97].

фраз.]; «*Балабай губив усяку надію заспокоїти Василя Григоровича*» [11, с. 53], де російському фразеологізмові *потерять надежду* відповідає український *втратити надію* [РУС фраз.]; «*Давно вже ламає собі голову над Сашею Василь Григорович, він не раз міркував над цим питанням ...*» [11, с. 12], хоча російський фразеологізм *ломать голову* відповідає українському *сушити (собі) мозок чим* [РУС ак.]; «*Саша присів на карачки і взяв мотуза*» [11, с. 36], проте російське словосполучення *присесть на карачки* має український відповідник *сісти на(в)почіпки, сісти, присісти карачки* [РУС ак.]; «*І ми зо всіх ніг пустились навтьоки*» [12, с. 286], де російську фразеологічну конструкцію *со всех ног* потрібно віддавати українською *що-духу, що є (єсть) духу, скільки духу, чим-дуж* [РУС ак.]; «*То поспішала до себе Параска Федотовна, що пожадливо, затаївши дихання, підслуховувала коло дверей їхню розмову*» [12, с. 58], проте російський зворот *притаить дыхание* слід передавати українським фразеологізмом *затаїти (притаїти) духа (дух), заперти (затамувати) дух* [РУС ак.; РУС фраз.]; «*... йому раптом захотілось піти до Чернишова, і він навіть прискорив кроки*» [12, с. 64], хоча російському фразеологізмові *прибавить шагу* мала б відповідати українська конструкція *придати (надати) ходи, піддати ходу, прискорити ходу* [РУС ак.]; «*Сидить ця ... жінка з гострими колінами і виставляє себе на посміх*» [12, с. 89], проте російський фразеологізм *делать себя посмешищем* має український відповідник *робити з себе посміховище* [РУС ак.]; «*Він поволі ... перетягав від кроку до кроку свої ноги, ніби умисно хотів розтягнути час, заки він дійде до Горобенка*» [12, с. 165], хоча російський фразеологізм *оттягивать время* потрібно віддавати українським словосполученням *відтягувати, відволікати, зволікати час* [РУС ак.]; «*Я просто-напросто заздрив Осадчому*» [13, с. 24], де російську фразеологічну одиницю *просто-напросто* слід відтворювати українським відповідником *простісінько* [РУС ак.]; «*Мені аж мороз побіг поза шкурою: печатки на посвідченні нема!*» [13, с. 34], хоча російське словосполучення *мороз по коже пробежал* має відповідний український фразеологізм *мороз по-за шкурою пройшов (перейшов) у кого (кому)* [РУС ак.]; «*Сашка потупив очі й упалим голосом виправдуючись сказав ...*» [13, с. 81], де російський мовний зворот *потупить глаза* передається українським *спускати, понурювати, попускати очі* [РУС ак.]; «*... щоб найняти першого стрічного дядька одвезти мене до міста*» [13, с. 21], хоча російське словосполучення *первый встречный* треба передавати українським *перший ліпший* [РУС ак.]; «*Стоїть же ось він спокійно в клітці й оком не змельне ...*» [14, с. 13] замість «*...й оком не моргне (не змигне) ...*»; «*Але на його жебрачому тлі мені врізалася в вічі одинока берізка*» [15, с. 27], проте академічний «Російсько-український словник» подавав такий переклад російського фразеологізму

бросаться в глаза: **впадати в око (в очі)** [див. РУС ак.] та інші приклади.

На увагу заслуговують іще деякі речення, знайдені в незначній кількості в ранніх творах письменника, де неправильно вжиті фразеологічні одиниці згодом (у перевиданнях 1930 р.) було виправлено на нормативні, як-от: «... він скидався на дзюб якогось фантастичного хижака і ще здалека **впадав на очі**» [11, с. 14] виправлено на «... він скидався на дзюб якогось фантастичного хижака і ще здалека **впадав в очі**» [15, с. 68]; «... нарешті, **Копачиха прийшла до свідомості**» [11, с. 37] змінено на «... нарешті, **Копачиха таки очутилась**» [15, с. 89]; «А коли **Мурзинський ні з того ні з цього почав вигравати гопака, Базилевський шугнув до сцени**» [10, с. 90] переправлено на «А коли **Мурзинський – ні сіло, ні пало – почав вигравати гопака, Базилевський шугнув до сцени**» [15, с. 131]; «Я **зажурено подумав: так, Павло правий**» [10, с. 90] замінено на «Я **зажурено подумав: так, Павло може й має рацію**» [15, с. 22] та ін.

Отже, як бачимо, в ранній творчості письменника знайшлося чимало хибних фразеологічних конструкцій (деякі з них пізніше було виправлено), що можна пояснити загальним станом української літературної мови 1920-х рр., коли нормативні процеси в ній тільки розпочалися.

Не зайвим буде згадати, що в 1960-і рр. літературні критики і рецензенти визнали Б. Антоненка-Давидовича «тонким знавцем» української мови, а мову його творів назвали «багатою», «образною» та «барвистою» [16, с. 128]. Що ж допомогло письменникові згодом стати мовним взірцем і еталоном для справжніх цінувальників рідної мови? По-перше, це вивчення «мови класиків», звідки він виписував «кожне характерне слово, кожний цікавий вислів» [16, с. 144]. «Моїми настільними книжками, – згадував пізніше Б. Антоненко-Давидович, – стали словник Грінченка й збірка приказок та прислів'їв Номиса» [16, с. 144]. Не забував він і про «живу» українську мову, що засвідчує така його цитата: «Я ... ніколи не розлучався з олівцем і записником, куди записував усе, що тільки траплялося почути нового з живих уст народу» [16, с. 144].

Досліджений матеріал дає підстави зробити такий **висновок**: неусталеність та невнормованість фразеологічної ділянки української літературної мови 20-х – поч. 30-х рр. ХХ ст. помітно відбилася в ранній мовній творчості Б. Антоненка-Давидовича, що засвідчили проаналізовані тексти прозаїка.

PHRASEOLOGY OF LITERARY FICTION (ON THE MATERIAL OF EARLY PROSE TEXTS)

OF B. ANTONENKO-DAVYDOVYCH)

N. Karikova

The article deals with the individual language usage by B. Antonenko-Davidovich (his early prose texts) from the position of reflection in it not standard phraseology Ukrainian literary language in 1920s.

Keywords: individual language usage by B. Antonenko-Davidovich, phraseology, the Ukrainian literary language in 1920s.

ФРАЗЕОЛОГИЯ ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ (НА МАТЕРИАЛЕ РАННЕЙ ПРОЗЫ Б. АНТОНЕНКО-ДАВИДОВИЧА)

Н. Карикова

Статья посвящена исследованию авторской речи Б. Антоненко-Давидовича (его ранних прозаических произведений) с позиции отображения в ней ненормативности фразеологии украинского литературного языка в 20-е – нач. 30-х гг. XX в.

Ключевые слова: авторская речь Б. Антоненко-Давидовича, фразеология, украинский литературный язык в 20-е гг. XX в.

Умовні скорочення:

РУС ак. – «Російсько-український словник» (1924–1933 рр.) за редакцією А. Кримського та С. Єфремова.

РУС Із. – «Російсько-український словник» (1930 р.) О. Ізюмова.

РУС фраз. – «Російсько-український фразеологічний словник» (1928 р.) В. Підмогильного, Є. Плужника.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Курило О. Уваги до сучасної української літературної мови / О. Курило. – К., 1920. – 47 с.
2. Курило О. Уваги до сучасної української літературної мови / О. Курило. – [2-ге вид.]. – К., 1923. – 118 с.
3. Гладкий М. Фразеологія газетної мови / М. Гладкий // Червона преса. – 1928. – № 1. – С. 39–43.
4. Гладкий М. Мова нашої преси (До проблеми культури українського слова) / Микола Гладкий // Життя й революція. – 1926. – № 6. – С. 61–68.
5. Підмогильний В., Плужник Є. Від складачів / Російсько-український фразеологічний словник / В. Підмогильний, Є. Плужник. – 1928.

6. Курило О. Уваги до сучасної української літературної мови / О. Курило. – [3-тє вид.]. – К. : Книгоспїлка, 1925. – 248 с.
7. Мироненко М. Українська фразеологія (Прийменники, дієслївні та прикметникові конструкції, сполучні вислови) / М. Мироненко. – 2-ге вид. – Харків; Київ : ДВУ, 1929. – 174 с.
8. Гладкий М. Мова сучасного українського письменства / М. Гладкий. – Х.; К. : ДВУ, 1930. – 159 с.
9. Балли Ш. Французская стилїстика / Шарль Балли. – М. : Изд-во иностранной литературы, 1961. – 394 с.
10. Антоненко-Давидович Б. Запорошенї силуети (оповідання) / Б. Антоненко-Давидович. – Х. : ДВУ, 1925. – 256 с.
11. Антоненко-Давидович Б. Тук-тук ... / Б. Антоненко-Давидович. – Видавниче Товариство «ЧАС». – Київ, 1926. – 60 с.
12. Антоненко-Давидович Б. Смерть / Борис Антоненко-Давидович. – ДВУ, 1928. – 321 с.
13. Антоненко-Давидович Б. Печатка (оповідання) / Б. Антоненко-Давидович. – Харків; Київ : ДВУ, 1930. – 88 с.
14. Антоненко-Давидович Б. Люди й вугїлля / Борис Антоненко-Давидович. – Х. : ДВОУ «Український робїтник», 1932. – 39 с.
15. Антоненко-Давидович Б. Синя Волошка (збїрка оповідання) / Б. Антоненко-Давидович. – Вид-ня друге. – Харків; Київ : Книгоспїлка, 1930. – 200 с.
16. Антоненко-Давидович Б. Тонни і грам / Б. Антоненко-Давидович // В літературї й коло літератури. – К. : Молодь, 1964. – С. 164–192.